

**ПЛОВДИВСКИ УНИВЕРСИТЕТ „ПАИСИЙ ХИЛЕНДАРСКИ“
ФИЛОСОФСКО-ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ
КАТЕДРА „ТЕОЛОГИЯ“**

ПРОТ. ДОЦ. Д-Р СТОЯН ИЛИЕВ ЧИЛИКОВ

**Празникът „Успение богородично“ в православната
богослужерна традиция (богословско съдържание
на празника въз основа на химнографските
и омилетичните текстове на църквата)**

АВТОРЕФЕРАТ

**на дисертация
за придобиване на научната степен
„доктор на науките“**

**Област на висше образование: 2. Хуманитарни науки.
Професионално направление: 2.4. Религия и теология.
Научна специалност: Медицина, психология и вяра.**

Пловдив 2024

Дисертационният труд „Празникът „Успение Богородично“ в православната богослужебна традиция (Богословско съдържание на празника въз основа на химнографските и омилетичните текстове на църквата)“ е предложен за защита на заседание на катедра „Геология“ при Философско-исторически факултет на Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“.

Дисертационният труд се състои от предговор, увод, три глави, заключение, приложения и списъци на използваните ръкописи, извори и на цитираната литература с общ обем 361 страници.

**ПРАЗНИКЪТ „УСПЕНИЕ БОГОРОДИЧНО“
В ПРАВОСЛАВНАТА БОГОСЛУЖЕБНА ТРАДИЦИЯ
(БОГОСЛОВСКО СЪДЪРЖАНИЕ НА ПРАЗНИКА
ВЪЗ ОСНОВА НА ХИМНОГРАФСКИТЕ
И ОМИЛЕТИЧНИТЕ ТЕКСТОВЕ НА ЦЪРКВАТА)**

СЪДЪРЖАНИЕ НА ДИСЕРТАЦИЯТА

Съкращения на ръкописи, старопечатни и научни издания, използвани в дисертационния труд	5
Предговор	8
Увод	11
ГЛАВА ПЪРВА.	
ИСТОРИЯ, СТРУКТУРА И НАРАТИВИ НА ПРАЗНИКА	
1.1. Почитта към пресвета Богородица и нейното място в православно богослужение	35
1.2. Смъртта като успение в християнската традиция	44
1.3. Гробът на пресвета Богородица	47
1.4. История на празника „Успение на Божията майка“	50
1.4.1. Първият празник „В памет на Божията майка“ като основа на Богородичните празници на Църквата	51
1.4.2. Установяване на празника „Успение на Божията майка“	56
1.4.3. Разпространение на празника в останалия хрис- тиански свят	64
1.5. Структура на празника	68

1.5.1. Структура на празника според византийско-славянската ръкописна традиция VII – XII в.	68
1.5.2. Структура на празника Успение Богородично според богослужебните устава (типичи)	75
1.6. Наративи на празника.....	83
1.6.1. Апокрифните текстове на празника Успение Богородично	84
1.6.2. Светоотечески слова и проповеди на църковните писатели за празника „Успение Богородично“	91

ГЛАВА ВТОРА.

ТЕОТОКОЛОГИЯ НА ПРАЗНИКА УСПЕНИЕ БОГОРОДИЧНО ВЪЗ ОСНОВА НА НЕГОВАТА ХИМНОГРАФИЯ И СВЕТООТЕЧЕСКИ СЛОВА

2.1. Химнографията като богословие. Харизматичното богословие на светоотеческите слова	110
2.2. Химнография на празника	116
2.3. Химнографията на празника в славянската традиция: старобългарски химнографски текстове за Успение Богородично	117
2.4. Богородичният догмат.....	118
2.5. Приснодеичество на пресвета Богородица.....	136
2.6. Успение и прослава на Божията майка	
2.6.1. Ангелското предизвестие за смъртта на Божията майка.....	150
2.6.2. Смъртта на Божията майка и събирането на цялата пълнота на Църквата при нейното погребение	158

2.6.3. Погребение и пренасяне на Божията майка на небето.....	183
2.6.4. Пренасяне на небето, възкресение и прослава на Божията майка	190
2.7. Иконографията на Успение Богородично въз основа на химнографските и светоотеческите текстове за празника	209

ГЛАВА ТРЕТА.

БОГОСЛУЖЕБНИ ПОСЛЕДОВАНИЯ И ПРАЗНИЦИ ВЪВ ВРЪЗКА С ПРАЗНИКА УСПЕНИЕ БОГОРОДИЧНО

3.1. Съвременно състояние на празника.....	228
3.2. Въздигане на Панагия	229
3.3. Опело на Пресвета Богородица	234
3.3.1. Структура и богословски идеи на последовани- ето Опело на пресвета Богородица	240
3.4. Молебен канон към Пресвета Богородица	249
3.4.1. Малък молебен канон към пресвета Богородица	250
3.4.2. Голям молебен канон към пресвета Богородица.....	252
3.4.3. Богословски идеи и съдържание на двата мо- лебни канона към пресвета Богородица, изпълня- вани през време на Богородичния пост.....	253
3.5. Празници, свързани с Успението на Божията майка	
3.5.1. Полагане дрехата на Божията майка във Влахерна	263
3.5.2. Полагане на честния пояс на пресвета Богоро- дица (в Халкопатрия)	272
3.6. Богородичният пост	278

ЗАКЛЮЧЕНИЕ	285
НАУЧНИ ПРИНОСИ НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД	297
БИБЛИОГРАФИЯ	300
ПРИЛОЖЕНИЕ № 1	329
ПРИЛОЖЕНИЕ № 2	353

УВОД

Темата на дисертационния труд е свързана с личността на пресвета Богородица и църковното учение за нея като за Майка на Богочовека Иисус Христос. На тази основа е и богослужебната почит към „родилата Бога“, която се изразява както през ежедневно богослужение, така и през целия годишен празничен богослужебен кръг.

В научната богословска литература липсва едно пълно изследване на разглежданата тема. Дисертационният труд е първи опит да се изследва всеобхватно празника Успение Богородично според православната богослужебна традиция.

Празникът Успение Богородично е най-важният от Богородичните празници по своето значение и съдържание на богословски идеи. Настоящото изследване е пръв мащабен опит да се разгледа темата не само на базата на апокрифната книжина или светоотеческите текстове, а също и (преди всичко) на основата на химнографските текстове. Поставянето на темата за Успение Богородично като изследване на православното богослужение предполага изследване на свързаните с празника чинове, последования и празници. Те имат своето историческо развитие, но не променят смисъла на празника.

Актуалността на темата е свързана и с аргументирането на предложената *теза*: дали в православната традиция има двойственост, непоследователност или противоречие относно Успението на Божията майка, след като химнографски и светоотечески текстове отправят послание и за възкресение на Приснодевата. Досега няма ясно изразено становище по

този въпрос, освен това липсва цялостно изследване от гледна точка на православната богослужерна традиция.

Всичко казано по-горе относно възкресението на Приснодевата се оспорва днес и разяснението е наложително. За тази цел е необходимо да се направи „дисекция“ на едно органично цяло и да се покажат различните слоеве. Те се състоят от богат изворов материал: апокрифни, химнографски, омилетични текстове, които се допълват от иконографията на празника.

I. ОБЩА ХАРАКТЕРИСТИКА НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД

Структура на дисертационния труд. Изследването е с общ обем от 362 стандартни компютърни страници и се състои от предговор, увод, три основни глави, заключение, библиография (подредена по кирилица, латиница и гръцки език), както и две приложения.

Предговорът към дисертационния труд изяснява причините, наложили необходимостта от посоченото изследване, посочва трудностите при разработването на темата, а също и личната мотивация на автора.

Уводът към изследването очертава неговата цел, предмет, обект, задачи и методологически инструментариум. В края на увода е представена подробна историография на изследвания научен проблем, изворите, които са използвани при аргументиране на научната теза и са очертани граници на научното изследване.

Темата е специфична, освен това липсва системна научна традиция при разработването ѝ в православно богословие. Дефинирането на границите и параметрите на *обекта на изследването* е съобразено с поставените цели, задачи и теза на дисертацията.

Като *обект* на съчинението е Празникът „Успение Богородично“ според православно богослужебна традиция.

Предмет на изследването е теотокологията на празника въз основа на неговите химнографски и омилетични текстове. Изследването на тези текстове и анализът на иконог-

рафските празнични сюжети изяснява богословското съдържание на празника, което е и предмет на съчинението. Той не се ограничава само до историята и изворите на празника, а разглежда и неговото развитие според православната богослужебна традиция.

Целта на настоящото научно изследване се съсредоточава върху изясняване същността на празника Успение Богородично, въз основа на литургичните извори, чрез проучването на които да се представи и анализира формирането и развитието на празника с неговите специфични особености.

Тя се концентрира върху анализирането на химнографските и омилетичните текстове, както и апокрифните текстове за празника и неговата иконография, съобразно учението на Църквата за Успението на Девата. Същевременно се правят сравнения и паралели на сходни места, които се използват и от авторите на апокрифите, и от църковното предание.

Конкретните *задачи на изследването* могат да се групират в няколко проблематични кръга:

- ◆ да се проследи зараждането, развитието и историята на празника Успение Богородично и да се изясни неговата специфика в съвременния му вид, структура и наративи;
- ◆ да бъдат изследвани, анализирани и сравнени теологичните идеи и възгледи за празника в химнографски и омилетични текстове, в наративите на празника и в неговата иконография, които най-пълно разкриват учението на Църквата за събитието на Успението и за личността на Божията майка;

- ◆ да бъдат изследвани последования и празници във връзка с празника Успение Богородично, както и такива, които стават част от празника на един по-късен етап от неговото развитие, а именно: последованието – опело на пресвета Богородица, което се появява след XV век; последованието „Панагия“, което съдържа в себе си, макар и не древно по произход, свидетелство за вярата на Църквата във възкресението на Божията майка; последованието на отслужване на Големия и Малкия молебен канон към пресвета Богородица през Богородичния пост, празниците Полагане на дрехата на Божията майка във Влахерна и Полагане на пояса на Божията майка в храма в Халкопатрия.

Методи на научното изследване.

Поставените за разрешаване цели и задачи, както и характерът на първичния материал, определят използваните в дисертационния труд научни методи и подходи. Изследването на празника Успение Богородично има в основата си анализ на химнографските текстове, защото само така може да се разбере смисъла на честваното от Църквата събитие. Заедно със сравнителния анализ е използван и херменевтичният научен метод. Тълкуването на свещените химнографски текстове, както и на светоотеческите слова е наложително за обосноваване тезата на съчинението.

Сравнителният и критичният анализ, които са използвани в работата, спомагат за обективна преценка и достигане на безпристрастни изводи. Основни методи при разглеждане на първичния материал са анализът и описанието. Най-често из-

ползвани са литургическият, екзегетическият подход, филологическият подход и сравнителният анализ, с помощта на които се опитваме да анализираме основните компоненти на празника Успение – химнографските и омилетичните текстове, както и историята и развитието на празника и свързаните с него последования.

Тезата на дисертационното изследване е в пряка връзка с богословското съдържание на празника. Тя извежда на преден план твърдението, че в празника, освен за Успение на Божията майка, се говори и за *преместване, дори и за възкресение*. В древния чин на празника основното послание и тема са успението или смъртта на Девата. С развитието на празника омилетичните и химнографските текстове отправят посланието и за възкресение на Божията майка.

Изворите на празника могат да се разделят условно на три групи или три вида: апокрифни текстове, химнографски текстове и омилетични текстове. Проучването на химнографския корпус е затруднено поради голямото разнообразие на службата за Успение Богородично. Известни са множество ръкописи, всеки един от тях със свои характерни особености и различия.

В дисертационния труд са избрани най-древните византийски и старобългарски ръкописи, които ни доближават максимално до времето на създаване на химнографския корпус и последованието на празника. Това са синайският ръкопис Sin. Gr. 631 от средата на XI век, който отразява византийската традиция и ръкописът Та от XI – XII век, представляващ славянската традиция.

Относно по-точното вникване в химнографския текст и неговото вярно тълкуване са посочени различията според други неизследвани тук ръкописи, които се съдържат в непубликувания труд на доц. д-р Роман Кривко „Сборен миней за месец август“.

Използвано е и изданието на минеите на гръцки език, публикувано в Рим¹. Каноните на св. Козма Маюмски и на св. Йоан Дамаскин са според критическото издание на W. Christ и P. Paranikas².

Химнографските текстове на последованието „Опело на пресвета Богородица“ са изследвани преди всичко въз основа на изданието от 1836 г. във Венеция, като за сравнение и по-точен богословски анализ са привлечени останалите редакции, които са описани в трета глава на дисертационното съчинение.

Апокрифните текстове, които са използвани в дисертационния труд, са според критическите издания на A. Wenger³ и K. Tischendorf⁴.

Омилитичните текстове, които произнесени на празника Успение Богородично, са класифицирани не толкова според значението, което техните автори имат релативно за развитието на богословието на Църквата, а според ролята им за раз-

¹ Mhnai'a tou' o&lou ejniautou'. T. I–VI. 'En JRwvmh/, 1888–1901.

² Christ, W., P. Paranikas. Anthologia Graeca Carminum Christianorum. Leipzig, 1871.

³ Τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ θεολόγου καὶ εὐαγγελιστοῦ διήγησις. – In: Wenger, A., L'Assomption de laT. S. Vierge dans la tradition vyzantin du VI au Xsiècle.Paris, 1955.

⁴ Ioannes. Liber de Dormitione Mariae. – In: Tischendorf, K. Apocalypses Apocryphae. Leipzig: Herm.Mendelssohn, 1866.

витието и оформянето на празника. Относно светоотеческите текстове и тези на църковните писатели са използвани релевантните критически издания като сериите на Migne, J. *Patrologiae Cursus completus Series Graeca*.

Хронологични граници на изследването

В дисертационния труд не са поставени тесни хронологични граници на изследването, тъй като празникът Успение Богородично има своето историческо развитие. Хронологично са ограничени омилетичните текстове, тъй като акцентът е поставен върху творбите на светите отци на църквата, като условно е възприето класическо ограничаване на отците до XIV век.

II. КРАТКО ИЗЛОЖЕНИЕ НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД

1. Първа глава на изследването е озаглавена **„История, структура и наративи на празника“**.

Фокусът на този първи раздел е поставен върху наративите на празника Успение Богородично, но за вникване в същността на изследвания проблем е необходимо да бъде изследвана историята на празника и анализирана неговата структура.

1.1. Първата подточка въвежда в разглежданата проблематика. В нея се проследява развитието на **почитта към пресвета Богородица и нейното място в православното богослужение**.

В новозаветните текстове намираме свидетелства за почитта към пресвета дева Мария, именно защото е майка на Христос. Тази линия на развитие на Богородичната почит продължава и през следващите векове от живота на Църквата. Заедно с развитието на християнското богослужение се разраства и особената почит към Майката на Спасителя, така както заедно с оформянето на христологичния догмат се формулира винаги пазената в Църквата истина за Богомайчинството на Девата.

Литургичната почит на Ранната църква към Божиата майка не се различава в същността си от тази към светиите, но заема по-важно място през вековете, защото тя е вследствие на това, че Девата е майка на Богочовека Христос. Божиата майка се споменава неколкократно на Златоустовата и Василиевата литургия, като молителница пред Бога, но це-

лият евхаристиен чин е теоцентричен и христоцентричен: Богочовекът Христос е Който се принася и приема жертвата.

Пресвета дева Мария заема важно място както в богослужебните текстове на Църквата, така и в църковния календар поради почитта на Божия народ към нея като към Богородица и поради нейното силно молитвено застъпничество за вярващите в Христос.

Решаваща роля за развитието на Богородичната почит има Третият Вселенски събор (431 г.), по време на който Църквата формулира вярата си относно Богомайчинството на девата и обосновава християнската почит, съществувала и дотогава към нея. След пети век започва градация на богослужебната почит и прослава на пресвета дева Мария, изразяваща се в съставянето на нови богослужебни химни към нея, установяване на празници във връзка с нейния живот и прослава, посвещаване на храмове в нейна чест, изписване на икони. Тази богослужебна прослава на майката на нашия Господ Иисус Христос е поради факта, че нейната личност е тясно свързана с тази на нейния Божествен Син. Ето защо Богородичните празници, които се оформят с течение на времето в християнския богослужебен календар, имат пряка връзка с Господските празници. Това се отнася за Благовещение Богородично, където основното послание е радостната вест от зачеването и въплъщението на Бог Слово, Рождество Богородично – ражда се майката на Спасителя на света, Зачатие на св. Ана, Въведение Богородично, както и в известна степен за празника Успение Богородично. През пети век в Константинопол на следващия ден след празника Рождество Христово се е отбелязвала паметта на Божията

майка – именно като отражение на тази литургическа и догматическа връзка между Богородичните и Господските празници: Боговъплъщението се е празнувало през нощта с литургия, а на следващия ден се отбелязвала паметта на Божията майка, като този празник се е възприемал за един – Рождество по плът на нашия Господ Иисус Христос⁵. През следващите векове с градиращата почит към Божията майка започват да се обособяват нейни самостоятелни празници, които нямат такава пряка връзка с личността на Въплътеното Слово, както Рождество Христово или Благовещение на Божията майка, а отразяват предимно събития от нейния живот, като например: Рождество Богородично, Въведение Богородично или Успение Богородично. На тази основа се появяват и следващите по-малки Богородични празници като Живоприемни източник, Покров Богородичен, Полагане дрехата на Божията майка, Полагане пояса на Божията майка и др.

Празникът Успение Богородично се явява като триумф на църквата в почитта и прославата към родилата Бог.

1.2. Смъртта като успение в християнската традиция

Християнският възглед за смъртта е ключов за вникване в същността на празника Успение Богородично.

Според православната християнска традиция, разкрита най-пълно чрез библейските, литургичните и светоотеческите текстове на Църквата, смъртта влиза в света с греха на прародителите Адам и Ева в рая. Тя е неестествено явление

⁵ Вж. Βεργώτη Η Θεομητορική λατρεία. – In: Πρακτικά Θεολογικού συνέδριου. Εἰς τιμὴν τῆς Ὑπεραγίας Θεοτόκου καὶ αἰπαρθένου Μαρίας. Θεσσαλονίκη, 1991, σ. 67.

в битието на човека и последица от неговото непослушание, греха и отдалечаването му от Бога.

В Стария завет е отразен възгледът за смъртта на човека като трагедия – тя е печално събитие, на което е причастен целият човешки род заради прегрешението на Адам и Ева в рая.

Новозаветното учение на Господ Иисус Христос за смъртта и възкресението на човека е във връзка със старозаветното учение за живота и смъртта, но със Своето Възкресение Христос прави човека наследник на царството небесно. Затова смъртта е обезсилена, тя вече не е така страшна за човека, както в старозаветната епоха. Смъртта придобива значение като начало на новия живот с Христос във вечността.

Този древен християнски възглед намираме разкрит в надписите на катакомбите от Рим, където за смъртта се говори като за заспиване, в смисъл не на латентно състояние, а на прекъсване на временния живот в сегашното му състояние и форма и продължаването му във вечността.⁶ Това е основата на новозаветното учение на нашия Господ Иисус Христос, поради което и св. ап. Павел казва на християните във Филипи: „за мене животът е Христос, а смъртта – придобивка“⁷. Смъртта вече не е така страшна за човека, както в

⁶ В катакомбите се срещат епитафии с ясно изразено послание за вярата на Ранната църква в смъртта като преминаване към живот след живота. Смъртта е заспиване, покой и мир в Христос. „Почивай в мир“, „винаги живей в мир“, „твоят дух почива в мир, моли се за твоята сестра“ – това са често срещани надписи, поставени на християнските гробове от катакомбите в Рим. Вж. Hertling, L., E. Kirschbaum. *Le catacombe romane e I loro martiri*. Roma: Editrice Pontificia Universita Gregoriana, 1996, p. 208–210.

⁷ Фил. 1:21.

старозаветната епоха. Смъртта и Възкресението на Христос побеждават смъртта и християните заспиват за този живот тук, за да се събудят във вечността с Христос. Смъртта е обезсилена и затова св. Йоан Златоуст казва, че „не се нарича повече смърт, а сън и успение“⁸. Тя не е страшна за вярващите във възкръсналия Христос, защото е началото на живота в царството на Христос, което не е от този свят, от това време, това пространство, а е във вечността; затова християнската смърт е по-скоро заспиване, успение, мирно преминаване във вечността.

Възкресението на Господ Иисус Христос обезсилва смъртта и прави човека наследник и жител на царството небесно. Смъртта става начало на новия живот с Христос в царството, което „не ще има край“. Тя е успение, заспиване и почиване от битието в този век и начало на живота в бъдещия век. Празникът, в който се отбелязва смъртта на Божията майка, е наречен „успение“, защото олицетворява християнския възглед за смъртта на Божията майка като заспиване и преминаването ѝ от „смърт към Живот“.

1.3. Гробът на пресвета Богородица

Православната християнска традиция е съхранила две предания относно местоположението на гроба на пресвета Богородица – Ефеското и Йерусалимското.

В Новия завет няма преки доказателства за мястото на смъртта на Божията майка. На кръста на Голгота Спасителят посочва Девата като нова майка на Своя възлюбен ученик⁹.

⁸ Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου. Εἰς τό ὄνομα τοῦ κοιμητηρίου 1 ΕΠΕ 35, 638; PG 49, 394.

⁹ „Жено, ето син ти...“ (Йн. 19:27 – 27).

Във връзка с това новозаветно свидетелство е преданието за смъртта и гроба на пресвета Богородица в Ефес. При отиването си в Ефес св. Йоан Богослов взима и майката на нашия Господ Исус Христос, за която той вече се грижи. Най-древното свидетелство за тази хипотеза е един сирийски манускрипт от края на IX век, където се казва, че дева Мария е придружавала св. Йоан Богослов в пътуването му до Ефес, където тя умира и е погребана¹⁰. Косвено доказателство за тази хипотеза се съдържа в свидетелството на св. Кирил Александрийски за провеждането на Третия вселенски събор през 431 г. в Ефес в храм, посветен на Богородица Мария.

По-голяма древност и повече научна достоверност имат свидетелствата относно Йерусалимската традиция, която е отразена и в химнографските, и в омилетичните текстове на празника. „Похвално слово на Макарий“ и пътеводителят на Теодосий от VI век свидетелстват за храма при долината на Иосафат, докато *Brevarius de Hierosolyma*, който вероятно е по-ранен паметник, освен че споменава за храма в Йерусалим, свидетелства, че там е и гробът на Божията майка. Св. Софроний Йерусалимски и църковните писатели, които живеят след него, потвърждават тази хипотеза. Гробът на пресвета Богородица се превръща във важно място за християнското поклонение и култ, защото е свързано с нейната личност. Той е свидетелство за вярата на църквата в смъртта на родилата Бога, нейното успение и преминаване във вечността.

¹⁰ Van Esbroeck, M. *Deux listes d'apôtres conservées en syriaque*. – In Lavanant, R. *Third Symposium Syriacum 1980*, *Orientalia Christiana Analecta*, 221. Roma 1983, p. 22 – 23; Shoemaker, St., *Ancient Traditions of the Virgin Mary's Dormition and Assumption* (Oxford Early Christian Studies). Oxford, New York, 2002, p. 75.

1.4.1. В четвъртата подточка на първа глава е изследвана историята на празника „Успение на пресвета Богородица“, като първата подточка от изследването на историята на празника е озаглавена „Първият празник в „памет на Божията майка“ като основа на Богородичните празници на Църквата“. В нея се аргументира хипотезата за празника в памет на Мария, като основа на Богородичните празници на Църквата.

Богородичните празници, както изобщо и празниците на светиите не се появяват в един и същ момент в християнския богослужебен живот. Празниците са първоначално локални, свързани с местната почит и култ към определен светец или в случая Божията майка, а след това става тяхното разпространение в целия християнски свят. В ранната християнска епоха първият празник на пресвета Богородица е известен на Изток като „памет на Божията майка“. В основата му е почитта към майката на нашия Господ Иисус Христос, изразена преди всичко чрез Йерусалимската традиция, която съхранява и преданието за смъртта на Девата. Кога е започнало отбелязването в Ранната църква на най-древния Богородичен празник, известен като „памет на Божията майка“, е трудно да се определи. Със сигурност не е съществувала една обща дата за Църквата на Изток и на Запад. Известният френски патролог и изследовател на Богородичните празници Martin Jugie защитава тезата за 26 декември като дата на отбелязване на паметта на Божията майка на Изток и мисли, че това празнуване се оформя след края на IV век¹¹.

¹¹ Jugie, M., *La mort et l'assomption de la Sainte Vierge : etude historico-dogmatique*. Citta del Vaticano, 1944, p. 175.

Арменският лекционарий от V век посочва честването на празника Катизма на 15 август. Този празник не се отъждествява с празника на успението на Божията майка, а е негова основа и затова по-късно е възприета датата 15 август, на която първоначално е отбелязван общият Богородичен празник при храма „Катизма“.

След Арменския лекционарий няма други свидетелства за празника при храма „Катизма“ в продължение на около сто години. От началото на VI век датира пътеводителят на поклоника Теодосий¹². В него той споменава за храма „Катизма“, който през VI век вече е известно място за поклонение, свързано с личността на Божията Майка и раждането на Спасителя. Това свидетелство е важно с потвърждаването на локализацията на храма.

Важни исторически свидетелства за съществуването на храма „Катизма“ се съдържат в житието на св. Теодосий Киновиарх († 529) съставено от Кирил Скитополски († 557) и Теодор, епископ на Петра († 536). Двата житиеписци описват дейността на благородната аристократка Икелия, която по-късно става дякониса и с щедрата си помощ изгражда храма „Катизма“ по време на управлението на Йерусалимския патриарх Ювеналий (417 – 457)¹³.

¹² Shoemaker, S., *op. cit.*, p. 83.

¹³ Според Shalev-Hurvitz Икелия „финансира“ изграждането на храма „Катизма“ през 450 г., но той е завършен около 456 г. Shalev-Hurvitz, V. *Holy Sites Encircled. The Early Byzantine Concentric Churches of Jerusalem*. New York, 2015, p. 127. Когато се говори за храма при древната Катизма, Shoemaker изказва хипотезата, че става дума за два храма (стар и нов) в непосредствена близост един до друг. Но вероятно става дума за един и същ храм, който е бил възстановен след близо сто години. Rina Avner мисли, че храмът „Катизма“, който бил обект на поклонение от християните след сто

1.4.2. История на празника „Успение Богородично“

В тази подточка освен, че е изследвана историята на празника, също така са анализирани причините за появата на празника Успение Богородично, като е установено, че те са преди всичко литургически – развитието на християнския култ и почитта към личността на пресвета дева Мария като към Богородица.

Йерусалимският канонар от VII век съдържа в себе си сведения за празника Катизма и Успение, като е посочена промяната на честването на общия Богородичен празник от 15 август на 13 август и заместването му с Успение Богородично на 15 август. Византийските хронисти св. Теофан Изповедник († 818) и Никифор Калист († 1328) прецизират годината на установяването на празника Успение на пресвета Богородица. Това става през 588г. по време на управлението на император Маврикий. Празникът е официализиран през VI век, но неговото възприемане на Изток и на Запад става по различно време. Сирийската традиция на празника се различава от Йерусалимската единствено по датата – 26 декември, която впоследствие е променена. Египетската и Етиопската традиция е съхранила две дати, свързани със смъртта на приснодевата и празника Успение Богородично – на 16 (6) януари се е празнувал празникът Успение, а на 9 август – нейното възнесение с тяло на небето. Църквата на Запад съхранява учението за успението на пресвета Богородица, като

години, е възстановен, но вече като действащ манастир. Вж. Shoemaker, S., *op. cit.*, p. 84–85; Shalev-Hurvitz, V., *op. cit.*, p. 126–127; Avner, R. The Initial Tradition of the Theotokos at the Kathisma: Earliest Celebrations and the Calendar. – In: Brubaker, L., M. Cunningham. *The Cult of the Mother of God in Byzantium. Texts and Images.* Aldershot: Ashgate Publishing, 2011, p. 14 – 17.

след VIII век започва да учи и за телесното възнесение на светата дева. В Григорианския сакраментарий от папа Адриан I (772 – 795) празникът за пръв път в традицията на Църквата в Рим се среща под името „Възнесение (Assumptio) на света Мария“. Впоследствие Римокатолическата църква възприема догмата за Възнесение на небето на пресвета дева Мария с тяло и душа в небесна слава.

1.5. Структура на празника

Тази част на дисертацията в две отделни подточки проследява **структурата на празника според византийско – славянската ръкописна традиция през VII – XII в.** и според по-значимите известни **богослужбни устави** на църквата. Анализирани са най-древните, достигнали до нас, извори: Йерусалимският канонар от VII век, публикуван от прот. Корн Кекелидзе, и най-древните ръкописи според византийско-славянската традиция, които не са публикувани: Sin. Gr. 631 (XI век) и Та (XI век). Изследвани са посочените ръкописи, които съдържат службата на Успение Богородично и нейното предпразненство, като в края на подточката е приложен съкратен вариант на разчетения гръцки ръкопис с химнографските текстове. От тях се добива представа за гръцката традиция през този период. В Приложение № 2 към дисертационния труд е представена службата на празника, като са съпоставени двете традиции – византийската и славянската, според двата най-древни ръкописа от XI век – Sin. Gr. 631 и Та. Службата на празника Успение Богородично е изследвана според публикуваните от А. Дмитриевский типичи, като е акцентирано предимно върху Типика на Великата константинополска църква според Патмоския препис от

X век, Типика на Студийския манастир в препис от XIII век, Типика на Евергитския манастир в Константинопол според препис от XI век, Йерусалимския типик според ръкопис 1096 от Йерусалимската библиотека (XII век). От изнесените данни и направените сравнения на различните редакции на уставите може да се направи изводът, че типикът на Евергитския манастир в Константинопол през XI век се доближава много до съвременното състояние на празника Успение Богородично според византийската и славянската традиция.

1.6. Наративите на празника са апокрифни текстове. Те са от съществено значение, тъй като повлияват значително както развитието на химнографските текстове, така и иконографските сюжети.

1.6.1. Апокрифните текстове на празника Успение Богородично са класифицирани в дисертационния труд според двете най-значими традиции: Йерусалимската и Витлеемската. Описани са известните в научната общност апокрифни текстове на двете традиции, като акцент се поставя върху най-древния апокрифен текст на гръцки език според Йерусалимската традиция и известен като R и издаден от о. А. Wenger. Той оказва влияние на латинските, грузински и сирийски апокрифни текстове от същата традиция. „Слово на Успение на пресвета Богородица“ от св. Йоан Богослов (G2) е най-известният апокриф на гръцки език според Витлеемската традиция. Издаден е от К. Тишendorf. Оказва влияние върху светоотеческите слова за Успение Богородично на св. Модест Йерусалимски, св. Андрей Критски, св. Йоан Дамаскин, както и върху химнографския корпус на празника. Тези два апокрифни текста се използват основно при анализирането

нето на богословското съдържание на празника, направено в дисертационния труд.

1.6.2. Светоотечески слова и проповеди на църковните писатели за празника Успение Богородично. Омилетичните текстове са класифицирани според апокрифните традиции и според езика, на който са написани съчиненията. Разгледани са празничните слова според гръцката, славянската, сирийската, арабската, коптската, етиопската, арменската, латинската традиция. В дисертационния труд са използвани омилетичните текстове преди всичко на гръцката и славянската традиция, които са сходни по своето съдържание с химнографските текстове.

2. Втора глава на дисертационния труд е озаглавена **Теотокология на празника Успение Богородично въз основа на неговата химнография и светоотечески слова**. В тази глава се прави анализ на богословското съдържание на изследвания празник на базата на двете основни химнографски и омилетични традиции: гръцката и славянската.

2.1. В първата подточка на втора глава е разгледана **химнографията като богословие**, като се прави съпоставка с харизматическото богословие на светоотеческите слова. Химнографските и светоотеческите текстове по повод празника Успение Богородично са молитвеният опит на църквата, предаден в поетична или омилетична форма.

2.2. В следващата подточка от втора глава е описана **химнографията на празника** според гръцката традиция. Разглеждат се авторите на по-главните химнографски текстове, стихирите, тропари и канони.

2.3. Славянската традиция е изследвана въз основа на известните химнографски творби, написани от старобългарските автори – Канон на празника Успение Богородично от св. Климент Охридски и Трипеснец на предпразненство от Константин Преславски.

2.4. Богородичният догмат стои в основата на учението на църквата за успението на пресвета Богородица. Съдържанието на този важен догмат откриваме в химнографските и омилетичните текстове, както и в иконографските празнични сюжети. В най-древните химнографски текстове на празника: отпустителния тропар „В раждането си съхранила девството“ и в ипакони „Облажаваме те всички родове, Богородице дево“, се акцентира върху Богомайчинството на девата.

Същото се отнася и до други забележителни химнографски текстове, както и до светоотеческите свидетелства, които изповядват вярата на църквата в Богомайчинството на Пресветата дева. Именно защото тя е Богородица, нейното успение е славно и тя е молителница за християнския род. Химнографските и светоотеческите текстове за празника се фокусират преди всичко върху събитието на успението, но в неявата основа е Богородичната вероизповед. Св. Герман Константинополски поставя акцента не върху личността на Богородица, а върху делото, заради което тя става Божия майка – възплъщението на Словото и спасението на човека и света от Господ Иисус Христос. Това е нейната собствена възхвала, в която участваме и днес, изповядвайки православно нейното Богомайчинство (стоящо в основата на църковната ѝ почит), на нейното приснодевство и на нейното успение, на преминаването ѝ от „смъртта към живота“¹⁴.

2.5. Приснодевството на пресвета Богородица е вторият догмат, който се съдържа в химнографските и омилетичните текстове на празника Успение Богородично. Той е вследствие Богомайчинството на приснодевата и затова е възпят в химнографските текстове, както и в светоотеческите слова като част от прославата на родилата Бога. Тя е винаги дева, защото е заченала Богомладенеца Христос, без да познае мъж (неискусомужно). Зачатието е безсеменно в утро-

¹⁴S. Germanus Constantinopolitanus. In Dormitionem II 1PG98, 357D; Testi mariani del primo millennio. Padri e altri autori vizantini (VI – XI sec.) A cura di Gharib, G., Toniolo, E., Gambero, L., Di Nola, G., Citta Nuova Editrice, Roma, 1989, vol. 2, p. 360.

бата на Божията майка, затова Въплътилото се безсеменно в нея Слово я запазва нетленна, а тя пребъдва винаги дева¹⁵.

Химнографските и светоотеческите текстове използват предобрази и символи на приснодевството на пресвета Богородица, които са също и библейски сюжети: неизгаряща къпина на Сион, стълбата от съня на библейския патриарх Яков, дверите, през които минава Господ и които остават непроходими след Него от видението на прор. Йезекиил, трите отроци в горящата огнена пещ. Чрез двата догмата – на приснодевството и на Богомайчинството, се изразява христологичната теотокология на празника, като акцентът се поставя върху Успението на Пресветата дева като прослава вследствие нейното Богомайчинство и приснодевство.

2.6. „Успение и прослава на Божията майка“ е най-важната точка от втора глава и затова е разделена на няколко подточки. В тях е изследвано и анализирано съдържанието на празника въз основа на химнографските и омилетичните текстове според гръцката и славянската традиция на църквата.

2.6.1. Ангелското предизвестие за смъртта на Божията майка е разгледано в тази част на работата в контекста на специфични за християнската традиция светоотечески текстове, повлияни от апокрифа псевдо Йоан. Направени са паралели между светоотеческите и апокрифните текстове, като се посочват разликите с химнографията на празника по този въпрос. Гръцката и славянската химнографска традиция не говори за предизвестие на Девата относно смъртта ѝ, а за нейното посрещане от архангела след смъртта ѝ. Анализи-

¹⁵ Канон за Успение Богородично на св. Климент Охридски, песен пета, тропар втори. – В: Свети Климент Охридски. Слова и служби. С., 2008, с. 466.

рана е хипотезата на В. Ψευτοῦκάς по този въпрос, като се прави опит за игнориране на грешките в нея.

2.6.2. Смъртта на Божията майка и събирането на цялата пълнота на Църквата при нейното погребение са три важни момента от празнуването от църквата събитие. Химнографските и омилетичните текстове на празника подчертават значението на Богородичната смърт. Погребението на Пресветата дева служи като доказателство за нейната смърт, но то е и начало на тържеството и радостта от молитвеното застъпничество на пресвета Богородица. Събирането на старозаветните праведници, ангелските сили и апостолите при съпровождането на умъртвеното Богородично тяло е акт на единството на църквата, която се е събрала в този важен момент. Анализирани са с помощта на херменевтика на химнографията и на светоотеческите слова някои особености във връзка с присъствието на апостолите на погребението на пресвета Богородица – тяхното идване на облаци, присъствието на починали от апостолите.

2.6.3. Погребението и пренасянето на небето на пресвета Богородица са важна част от съдържанието на празника и учението на църквата за успението на Приснодевата. Пренасянето на тялото на Пресветата на небето е представено в химнографските и омилетичните текстове като величие на Божията майка. Тази специфика е предадена в славянската традиция чрез песнопенията на празника и преди всичко в една от стихирите на утрента, която се среща в ръкописите Та и С 168, както и в късните гръцки ръкописи. Прави се косвена аналогия между пренасянето на тялото на пресвета Богородица и възнесението на Господ Иисус Христос. Направени са паралели между химнографската и омилетичната

църковна традиция по отношение на епизода с преобръщането на ковчега от еврейна Йефоний, като е проследено влиянието от апокрифните текстове.

2.6.4. С пренасянето на небето на пресвета Богородица е свързано и нейното възкресение и прослава. Според византийската и славянската омилетична и отчасти химнографска традиция прославата на Божията майка след смъртта ѝ е свързана с нейното възкресение и молитвено застъпничество. Изследвани са и приведени свидетелствата на византийските отци: св. Йоан Дамаскин, св. Григорий Палама, св. Филотей Кокин, св. Никола Кавасила, както и на св. Климент Охридски. Византийската химнография говори косвено относно възкресението на Божията майка, докато славянската, според канона на Успение на св. Климент Охридски, изразява много по-директно тази идея.

2.7. Последната подточка от глава втора разглежда иконографията на Успение Богородично въз основа на химнографските и омилетичните текстове на празника. Изследвани и анализирани са древните иконографски сюжети, както и по-рядко срещани, но съдържащи в себе си свидетелства в подкрепа на защитаваната в дисертационния труд теза.

Едно от най-древните свидетелства, което представя успението на Божията майка, е миниатюрата от Евангелие № 1 в библиотеката на гръцкия манастир „Ивирон“ на Света гора. Тя произхожда от края на X до началото на XI век и е от евангелието, което вероятно е принадлежало на византийския император Никифор II Фока¹⁶. В центъра на иконата е Божията майка върху голям одър, който в по-късните варианти на ико-

¹⁶ Вж. фиг. 2 от Приложение № 1 на дисертационния труд.

ната е облечен с пурпурен плат, който символизира царското достойнство на Приснодевата съгласно химнографските и светоотеческите празнични текстове на Църквата, в които тя е наречена царица. Най-често използваният цвят на дрехите на Божията майка е червеният или синият, за да изразят нейното царско достойнство. На някои икони Божията майка носи пурпурни сандали, както византийските императори. Христос е зографисан винаги в червена одежда.

Около леглото са наредени светите апостоли като свидетели на тайнството на смъртта на Девата. Трима от тях се отличават в композицията: светите апостоли Петър, Павел и Йоан. Св. апостол Павел е при краката на Божията майка и се откроява от групата апостоли, които са от неговата страна. Той е привел главата към тялото си, за да изкаже почитта си към майката Божия и да се сбогува с нея. Св. апостол Петър е при главата на Божията майка и оглавява втората група апостоли, които са от дясната страна на иконата. Той държи в ръката си кадилница, за да се покаже неговата водеща богослужебна роля, за която говори и св. Герман –патриарх Константинополски в третото си слово за Успение Богородично. Св. Герман Константинополски казва, че именно св. апостол Петър е започнал молитвата към Бога за изпращането на Божията майка. Св. апостол Йоан Богослов е прилегнал на гърдите на Божията майка, за да се сбогува с нея. Господ Иисус Христос е застанал над наведената върху Приснодевата фигура на св. ап. и ев. Йоан Богослов и държи в ръцете Си нейната душа под формата на новородено дете. От горната лява страна на Спасителя е фигурата на архангела, който идва да посрещне душата на Божията майка и да я въведе в царството на славата.

Апокрифът на Псевдо Йоан за Успение Богородично също споменава, че св. апостол Павел е прегърнал нозете на Божията майка, но казва същото и за св. апостол Йоан Богослов и за св. апостол Тома¹⁷, които не намират такова място в иконописната сцена на Успение. Третото слово на св. Герман Константинополски описва преклонението на св. апостол Павел към нозете на св. дева Мария и нейната смърт. Константинополският патриарх описва събитията, вероятно също използвайки апокрифни текстове, но с известни разлики от тях. Може да се говори за някои общи моменти между апокрифните текстове и определени светоотечески текстове, но не и за тяхната зависимост. Иконописната сцена на Успение Богородично повтаря в голяма степен казаното от св. Герман Константинополски и останалите отци на Църквата, които пишат по този въпрос. Господ Иисус Христос държи в ръцете си душата на Божията майка под формата на пеленаче, което има върху главата си нимб.

На някои празнични икони от балканските страни, като например фреските от църквата „Възнесение Господне“ в манастира Жеч (XV век), църквата „Св. Димитър“ в Марковия манастир в Македония¹⁸ и тези в църквата на манастира Ставроникита на Света гора (чийто автор е Теофан Критски¹⁹), душата на Божията майка в пелените е изобразена с криле. С това символично се представя, че тя литва в царството на славата като с криле, преодолявайки тленното, временното и преходното, земното пространство и измерение и

¹⁷ Ioannes. Liber de Dormitione Mariae 45. – In: Tischendorf, K., op. cit., p. 110.

¹⁸ Вж. фиг. 3 от Прил № 1.

¹⁹ Вж. фиг. 4 от Прил № 1.

пребъдва в друго състояние, на друго място, там, където няма време – в царството на славата.

Св. Андрей Критски се позовава на св. Дионисий Ареопагит за присъствието, освен на апостоли, така и на йерарси, като Йеротей.

Една от най-известните и най-древни иконописни сцени на Успение Богородично е съхранена на плоча от слонова кост и се пази в музея „Метрополитен“ в Ню Йорк²⁰. Паметникът датира от X век и на него към иконописната сцена са прибавени, освен апостолите, и жените мирноносици, според изреченото от св. Герман Константинополски слово за тяхното присъствие при смъртта на Божията майка²¹.

От XI век започва разширяване на композицията, като се включват други елементи, които древната икона на празника Успение Богородично не познава. Това са изобразяването на идването на апостолите на облаци при Божията майка, епизодът с отсичане ръцете на юдейския свещеник Йефоний и възнасянето на Божията майка на небето. С изобразяването на апостолите на облаци новата композиция започва да се нарича „облачен тип“, което става нейна характерна черта, тъй като на първите известни икони апостолите не са изобразени на облаци. Известни изображения от „облачен тип“ икона са: от църквата „Св. София“ в Охрид (XI век); иконата „Успение Богородично“ от Новгород (1200 г.), която се съхранява в Третяковската галерия в Москва; от църквата в манастира Дечани – Сърбия (XIV век). Изследователите свързват изображенията от т.н. „облачен тип“ с апокрифа на Псевдо Йоан,

²⁰ Вж. фиг. 18 от Приложение № 1.

²¹ S. Germanus Constantinopolitanus. In Dormitionem III PG 98, 372A.

където пише, че Божията майка поискала да види апостолите преди смъртта си и те пристигнали на облаци.

От XV век в горната част на иконата на празника започва да се изобразява вземането на небето на Божията майка от ангели. Този сюжет се среща в църквата „Успение Богородично“ в Московския Кремъл (1479 г.)²², в иконата от храма „Успение Богородично“ на гр. Дмитров (XV век), сега съхранявана в музея „Андрей Рубльов“, в иконата на св. Теофан Критски от манастира „Ставреникита“ на Света Гора (XV век)²³.

Иконографският сюжет продължава да се развива с темата за възкресението на Девата и нейното присъствие в рая. На икона от Синайския манастир от XI век е изобразена Божията майка в рая; на иконата от Новгород от XVI век (съхранявана в Руския държавен музей в Петербург) в горната част на иконата Божията майка е на престол пред отворените врати на рая, а зад нея се виждат няколко райски дръвчета²⁴.

Въз основа на направения анализ в дисертационния труд на иконографските, химнографските и омилетичните празнични творби е направен изводът за зависимостта на иконографията преди всичко от химнографията и светоотеческите слова и след това – от апокрифните текстове.

²² Вж. фиг. 19 от Приложение № 1.

²³ Липатова, С., Успение пресвятой Богородицы: иконография праздника в искусстве Византии и древней Руси. [Електронен ресурс, към 18.12.2023 г.] <http://www.pravoslavie.ru/jurnal/060826144424.htm>

²⁴ Липатова, С., цит. съч.

3. Третата глава на дисертацията е посветена на богослужебни последования и празници във връзка с Успение Богородично. Християнското богослужение не е статично, а се променя в зависимост от условията на епохата, в която се формира. Затова и литургиката, като наука за богослужението, „задължително“ отразява тези промени в живота на църквата.

3.1. Съвременното състояние на празника включва в себе си последования и празници, чието изследване подкрепя защитаваната в дисертационния труд теза. Това са последованията „Въздигане на Панагия“, „Опело на пресвета Богородица“ и празниците „Полагане пояса на пресвета Богородица“ и „Полагане на одеждата на пресвета Богородица“.

3.2. Втората подточка на трета глава разглежда чина „Въздигане на Панагия“.

Чинът на въздигане на Панагия е с много ранен произход. Той има отношение към празника Успение Богородично само доколкото последованието се свързва с възкресението на Божията майка и явяването ѝ на апостолите, както това е описано в някои апокрифни текстове, които стават повод да се появят и аналогични иконографски сцени. В същността си чинът „Въздигане на Панагия“ е богослужебно последование, което има напълно самостоятелен произход.

Чинът е наречен „въздигане на Панагия“²⁵ въз основа на издигането на триъгълната частица, взета от просфората, от която е изрязан агнецът за литургията²⁶. Прави се в чест на

²⁵ Въздигане на пресветата (Παναγία).

²⁶ Авксентий, архим. пос. съч. с. 340.

Божията майка и тъй като има въздигане на частицата от просфората, последованието се свързва с възкресението на Пресветата.

Според М. Скабаланович чинът „Въздигане на Панагия“ може да се свърже с преданието на Църквата, защото е описано в Чети минеите според св. Димитрий Ростовски²⁷. Това предание прави паралел между смъртта и възкресението на Господ Иисус Христос и смъртта и възкресението на Божията майка. Според него след слизането на Светия Дух на ден Петдесетница апостолите имали обичай да отделят от хляба, с който се хранили, като го оставяли в чест на Господ Иисус Христос; след като се нахранили, те въздигали частицата хляб като казвали: „Слава на Тебе, Боже наш, слава на Тебе! Слава на Отец, Син и Светия Дух! Велико е името на Света Троица; Господи Иисусе Христе, помагай ни!“ На третия ден след смъртта и погребението на Божията майка, при извършването на този обред апостолите видели Божията майка и вместо да кажат: „Господи Иисусе Христе, помагай ни!“, казали: „Пресвета Богородице, помагай ни!“, след което отишли на гроба и видели, че е празен²⁸.

Твърденията, че чинът „Въздигане на Панагия“ е установен въз основа на явяването на Божията майка след нейното успение на апостолите, са по-скоро една хипотеза, която не почива на съществени доказателства. Въздигане на Панагия е самостоятелен литургичен чин, който със сигурност е древен, въпреки че първите писмени свидетелства за него не се

²⁷ Скабалланович, М., Толковый типикон. М.: Сретенский монастырь, 2004, с. 779.

²⁸ там

отличават с древност²⁹. Някои изследователи го свързват с т.нар. „Агапи“ от края на I и началото на II век³⁰. След това той е интегриран в богослужението. Св. Симеон Солунски през XV век казва, че установил чинът да се извършва в храмовете на неговата епархия по време на утринното богослужение след девета песен на канона³¹. Той свидетелства, че това е древен чин, предаден от апостолите³². След IV век с появата на монашеството този чин вероятно се разпространява предимно в манастирите³³. Светителят пише, че последованието се извършва предимно в манастирите – в края на братската трапеза³⁴. Състои се от три главни части: благославяне на трапезата, издигане на Богородичната частица и благодарение за трапезата³⁵. Молитвата „Велико е името на Света Троица...“ е интегрирана във византийските литургии, като молитва за благославяне на нафората³⁶. Днес чинът

²⁹ Първият писмен паметник, в който се съдържа развития древен чин на последованието издигане на Панагия, е Синаксара на Иверския манастир на Света гора, който се съдържа в грузински ръкопис от XII век. Вж. Скабалланович, М., Толковый типикон. М.: Сретенский монастырь, 2004, с. 781.

³⁰ Авксентий, архим., Литургика, с. 340. . Вж. Скабалланович, М., Толковый типикон. М.: Сретенский монастырь, 2004, с. 780.

³¹ *Simeonis Thessalonicensis. De Sacra Precatione* PG 155, 668B.

³² Там. PG 155, 664 C – D.

³³ Георги Кодин (Γεώργιος Κοδινός) през XV век описва чина на извършване на Панагия като едно от знаменитите церемонални тържества извършвани в двора на византийския император след приемане на храна на обед. Вж. Вениамин, архиеп. Новая скрижаль или объяснение о церкви, о литургии, о всех службах и утварях церковных. М., 1999, с. 284.

³⁴ *Simeonis Thessalonicensis. De Sacra Precatione* PG 155, 664 B – C.

³⁵ Вж. Авксентий, архим., Литургика, с. 340. *Simeonis Thessalonicensis De Sacra Precatione* PG 155, 665B.

³⁶ Това показва връзката на чина въздигане на Панагия с литургията. Св. Симеон Солунски изрично казва, че нафората не е необходимо да се благославя, защото тя вече е благословена и осветена при извършването на проскомидията.

„Въздигане на Панагия“ е съхранен предимно в някои манастирски общности, но през XV век св. Симеон Солунски пише, че се извършва по време на литургията³⁷, и допуска употребата му и във всяко „друго време, комуто когато е нужно и за наша помощ“³⁸.

В дисертационния труд е направен извода за древността на изследвания литургичен чин Панагия. Неговата връзка с успението и с вземането с тяло на небето на Божията майка е косвена. Свидетелствата за това са късни.

3.3. Чинът „Опело на пресвета Богородица“ е изследван подробно. Въпреки че не се употребява от всички православните общности, той съдържа в себе си специфични особености, които са обект на внимателен анализ. Направен е сравнителен анализ на последованието според йерусалимската традиция и славянската традиция. Фокусът на изследването е поставен върху трите погребални статии, известни като „Надгробен плач“ или εὐκόμια.

Известни са три редакции на химнографските текстове относно последованието „Опело на пресвета Богородица“, но те вероятно са повече. Първата е Йерусалимското последование, което е най-разпространено в гръкоезичните църкви. Публикувано е в Йерусалимската и в Гръцката поместни църкви.

Редакцията на похвалите на Успение Богородично, така както вероятно са употребявани в Палестина и Гърция, е публикувана за първи път в края на XVIII век. Йерусалимският

³⁷ Simeonis Thessalonicensis De Sacra Precatione PG 155, 664A.

³⁸ Simeonis Thessalonicensis De Sacra Precatione PG 155, 661D.

патриарх Авраам (1775 – 1785) предлага на Прокопий Пелопонески да поправи текста, който е в употреба. Нова редакция на текста има при патриарх Кирил Йерусалимски (1845 – 1872), който се запознава с поправената версия от Самуил Пелопонески. Текстът е издаден през 1862 г.³⁹ Новата редакция е от 1962 г.⁴⁰ В Гърция се използва предимно Йерусалимското последование, както се вижда от едно съвременно издание на йерусалимския вариант в Яница през 2009 г.⁴¹

Втората редакция на последованието е с химнографските текстове на митрополит Дионисий от Патра и се отличава със своята древност. Вероятно митрополитът на Патра съчинява химнографските текстове под влияние на Йерусалимската традиция веднага след като се запознава с тях. Според ръкопис от митрополит Дионисий, който е съхраняван в библиотеката на Патра, последованието на гръцки език е известно с три статии и евлогитарии още през XVI век (1547 г.)⁴². През 1997 г. в Патра издават „Надгробния химн“, съставен от митрополит Дионисий от Патра с цел неговата употреба в богослужението в навечерието на празника⁴³. Тази редакция има

³⁹ Ακολουθία ιερά 1862; Дмитриевский, Д. Праздненства Гефсимании в честь Успения Богоматери, СПб, 1905; Дмитриевский, Д., О чине литании и празднике Успения Матери Божией во Святой Земле“ // ЖМП, 1979, №3.

⁴⁰ Εγκώμια τῆς Υπέραγιας Δεσποίνης Ημών Θεοτόκου καὶ Αειπαρθένου Μαρίας: Ὕμνοι τελετῶν καὶ λιτανείων τῆς ἐκκλησίας τῶν Ἱεροσολύμων, Ἱερου Κοινοῦ τοῦ Παναγίου Ταφῶν, 1986.

⁴¹ Εγκώμια στὴν Κοίμησι τῆς Υπέραγιας Δεσποίνης Ημών Θεοτόκου καὶ Αειπαρθένου Μαρίας ὑπο Παντελεήμονος Λαμπαδαρίου Μητροπολίτου Αντινόης, Γιάννιτσα, 2009.

⁴² http://panagiotisandriopoulos.blogspot.bg/2008/08/blog-post_09.html

⁴³ Επιτάφιος ὕμνος τῆς Υπέραγιας Θεοτόκου ητοι Εγκώμια τῆς Κοίμησέως αὐτῆς. Ἐκδόσις Ι. Μονῆς Γηροκομείου, Πάτραι 1997.

само местна богослужерна употреба – предимно в епархията на Патра.

Третата редакция на химнографските текстове на „Опело на пресвета Богородица“ има в основата си статиите на монах Кесариос Депонтес, които са написани през XVIII – XIX век. Стилът на песнопенията е характерен с това, че освен от църковната традиция относно създаването на песнопението, има напомняне и влияние от някои народнофолклорни мотиви⁴⁴. На второ място, както и в останалите две редакции на химнографските текстове, е очевидна приликата с трите статии на Велика събота от утренията, които се пеят около плащаницата на Господ Иисус Христос, символизираща Неговата смърт и полагането Му в гроба.

Известни са три ръкописа на третата редакция. Те са на гръцки език (XVIII век) от манастира „Ксиропотам“ на Света гора – Атон, където е пребивавал временно авторът на статиите от последованието. Монахът Кесариос Дапонтес (Καϊσάριος Δαπόντες) е един от най-изявените и известни византийски поети и литератори не само през XVIII век, когато живее, но изобщо през епохата на османското владичество. Похвалите, които създава той, се употребяват известно време в Гърция през XIX век, след което употребата им в Църквата в Гърция е ограничена. Първото публикуване на текстовете на монах Кесариос Дапонтес става във Венеция през 1770 г. в антология, съдържаща Богородични химни. Второто издание е направено във Венеция през 1836 г. То е самостоятелно

⁴⁴ Gharib, G., Toniolo, E., *Testi Mariani del secondo millennio. Autori orientali secoli XI – XX*. Citta Nuova Editrice, Roma, 2008. p. 664. По-нататък в автореферата това съчинение ще бъде цитирано със съкращението ТМ.

издание на вече формиралото се богосналубно последование за пренасянето на Божията майка⁴⁵. Днес употребата им в Гърция не е особено популярна. В славяноезичния свят текстовете получават голямо разпространение. Те са преведени от гръцки език и са употребявани най-много в Русия. Първоначално са издадени в „Служба Успению Пресвятия Богородицы“ в Москва през 1872 г. Известно е отношението на Московския митрополит Филарет⁴⁶, който иска по подражание на Йерусалим да се извършва подобно последование в Гетсиманския скит и Троицко-Сергиевата лавра. С тази цел се прави самостоятелно издание „Похвалы или священное последование на святое преставление Пресвятыя Владичицы нашея Богородицы и приснодевы Марии“, в което се отбелязва кога се изпълнява: в седемнадесетия ден на месец август в Гетсиманския скит и в петнадесетия ден на август в Троицко-Сергиевата лавра. Преводът е направен от проф. М. Холмгоров и редактиран от Московския митрополит Филарет⁴⁷. През 1950 г. статиите, заедно с останалите части на последованието са издадени самостоятелно като „Церковная служба на Успение Божией Матери“⁴⁸. За пръв път тя е отпечатана в Празничния миней през 1970 г.⁴⁹, а след това през 1989 г. и в минея за месец август⁵⁰. Богослужбният чин присъства в съ-

⁴⁵ Ακολουθία ιερά εις τήν Μετάστασιν τής Υπέραγιας Δεσποίνης Ημών Θεοτόκου καί Αειπαρθένου Μαρίας. Βενετία, 1836.

⁴⁶ Св. Филарет Московски установява локален празник Възкресение на Божията майка, който в Гетсиманския скит се е празнувал на 17 август.

⁴⁷ Текстът представлява самостоятелно издадени похвалите от „Служба Успению Пресвятыя Богородицы“, М., 1872.

⁴⁸ Церковная служба на Успение Божией Матери, М., 1950.

⁴⁹ Празничная минея. Издание Московской Патриархии. М., 1970.

⁵⁰ Минея Август, II Издание Московской Патриархии. М., 1989, с. 52 – 76.

щата му форма и в новите издания на Минея на църковнославянски език на Московската патриаршия от 1996⁵¹, 2014 г.⁵² В България се разпространява на машинопис преводът, направен от Сливенски митрополит Никодим⁵³. Типикът, по който се ръководи Църквата в България, в днешно време също е под редакцията на Сливенския митрополит Никодим и там е поместено указание за извършването на последованието на опело на пресвета Богородица, което е според църковнославянското последование и гръцкото последование във Венеция⁵⁴. Църковнославянската редакция е въз основа на палестинската и гръцката редакции на текста на похвалите

В дисертационния труд е използвано първото самостоятелно издание на тази редакция от 1770г. във Венеция.

3.3.1. В тази част от дисертацията са изследвани **структурата и богословските идеи на последованието „Опело на пресвета Богородица“**. Направен е сравнителен анализ на структурата на последованието според известните редакции в употребата им на гръцки и на църковнославянски език. Въз основа на структурния и богословско-съдържателния анализ се налага изводът, че последованието наподобява твърде много това на „Опело Христово“ и прокарва опасната тенденция към обожествяване на пресвета Богородица и изпадане на вярващите в мариолатрия.

⁵¹ Минея Август, Издателство Правило вери . М. , 1996.

⁵² Минея Август, Издателство Правило вери, М. , 2014 (репрентирано издание на минеите от 1893г издадени в Киево – Печорската лавра).

⁵³ Надгробен плач. Похвални песни за Успение Богородично (превел от църковно славянски език Сливенски митрополит Никодим). б. м. 1970.

⁵⁴ Вж. Типик или църковен устав (съставител Сливенски митрополит Никодим, Георги Попйонков) С. 1980, с. 62 (Последование на Опелото на пресвета Богородица).

3.4.1. В тази част на дисертацията е изследвана историята и структурата на **Малкия молебен канон към пресвета Богородица.**

Сведенията, които са достигнали до нас относно автора на Малкия молебен канон са оскъдни. Приета е тезата за авторство на св. Теокторист Изповедник. Той живее през IX век и е брат на обителта на св. Теодор Студит⁵⁵. За него има запазени недостатъчно биографични данни. Известно е, че е роден в началото на VIII век в Триглия (дн. турското селище *Tirilye, Zeytinbađı*) във Витиния (Мала Азия). Поема по монашеския мът още в младостта си – постъпва в обителта на св. Йоан Богослов, наричана Πελεκητή, където по-късно е избран за игумен. По време на гоненията от страна на иконоборците по заповед на император Константин Копроним (741 – 775) пострадал за вярата заедно с останалите братя от манастира. Умира през 807 г. като мъченик за вярата.

Малко вероятно е автор на малкия молебен канон да е св. Теофан Начертани или св. Йоан Дамаскин⁵⁶. Някои изследователи допускат, че Теофан е името на монах Теостирикт преди приемането на монашеския образ⁵⁷. Св. Йоан Дамаскин е автор на ирмосите на канона, но не и на тропарите, които са съставени от монах Теостирикт⁵⁸.

Напълно възможно е св. Теостирикт да е съставил малкия молебен канон на основата на сходни химнографски текстове, като е прибавено евангелско четиво. Св. Теофан Начер-

⁵⁵ ТМ 2, 807.

⁵⁶ ТМ 2, 807.

⁵⁷ ТМ 2, 807; Авксентий, архим., Еортология, с. 310.

⁵⁸ ТМ 2, 807.

тани съставя канон на св. Богородица, който е четен като първи канон на празниците на големите светии. Канонът на св. Теофан Изповедник, подобно на този на св. Теостирикт, също заимства ирмосите си от тези на канона на св. Йоан Дамаскин за празника на възкресяването на Лазар. Това дава основание да се мисли, че авторът на молебния канон е преработил сходни химнографски текстове, но не и че това е един и същ текст или че авторът на двата сходни текста е един и същ.

3.4.2. В следващата подточка е изследвана историята и структурата на **Големия молебен канон към пресвета Богородица**, заедно с неговите специфични особености.

Авторът на Големия молебен канон към пресвета Богородица – Теодор Дука Ласкарис, съставя големия молебен канон към пресвета Богородица, преди да стане император на Никейската империя, за което свидетелства определението „дук“ пред името му. Той е син на император Йоан Трети Ватаци. Получава много добро богословско и философско образование, в основата на които е собственият му опит на живот в Христос. За това свидетелстват неговите химнографски текстове, сред които се открояват големият молебен канон към пресвета Богородица, друг канон на пресвета Богородица⁵⁹, както и систематическите му богословски съчинения, като неговият трактат, посветен на актуалната полемика с римокатолическото учение за изхождането на Светия Дух, срещу латините⁶⁰. На 33-годишна възраст той поема управлението на Никейската империя, но царува само четири го-

⁵⁹ Под друг канон на пресвета Богородица от Теодор Ласкарис са извесни два химнографски текста, които са публикувани в изданията на св. Никодим Светогорец и Евстратиадис. Вж. ТМ 2, р. 307.

⁶⁰ *ibid*

дини, след което приема монашество и малко след това умира. Смъртта му се случва в дните на следпразненството на Успение Богородично, вероятно на 18 август 1258 г.

Въпреки че са наречени „Малък молебен канон към пресвета Богородица“ и съответно „Голям молебен канон към пресвета Богородица“, и двете химнографски съчинения имат една и съща структура, съдържат равен брой тропари – 32 за всеки един от тях или по четири тропара на песен. Но тропарите и ирмосите на големия канон на пресвета Богородица са малко по-пространни, по-дълги. Главната причина да бъде наречен Голям, или още Велик е тази, че се е пеел най-тържествено по време на подготовката за великия празник на Успението на Божията майка⁶¹. Когато го съставя, благочестивият император едва ли е имал предвид, че той ще се изпълнява предимно през време на Богородичния пост, но постепенно големият молебен канон остава само по време на Богородичния пост като спомен за живота и делото на император Теодор Ласкарис.

3.4.3. Богословски идеи и съдържание на двата молебни канона към пресвета Богородица, изпълнявани по време на Богородичния пост, е заглавието на подточката, разгледана в тази част на дисертационния труд. Направен е сравнителен анализ на текстовете на двата канона. Молебните канони са преди всичко евхологични творби. Те са молитвен вопъл за помощ към Божията майка, молитвена благодарност и молитвена възхвала. В основата на молитвените прошения

⁶¹ Според архим. Авксентий то произлиза поради тържественото му изпълнение в „определени дни през първата половина на месец август“. Авксентий, архим., Еортология, с. 310.

в каноните, отправени към Приснодевата, стои изповедта за нейното Богомайчинство, приснодевство и святост. Направен е изводът, че двата канона изразяват основни идеи на празника Успение Богородично, без да подчертават темата за смъртта на Приснодевата. Затова, с развитието на празника, те се вграждат в подготвителния период за него – по време на Успенския пост, като подготовка на вярващите за големия Богородичен празник.

3.5. Празници, свързани с Успение Богородично

В пета подточка на трета глава на дисертацията са разглеждани двата празника, които имат пряко отношение и връзка с Успение Богородично: Полагане дрехата на пресвета Богородица и Полагане на пояса на пресвета Богородица.

3.5.1. Полагане дрехата на св. Богородица във Влахерна

В тази част от дисертацията е изследвана историята на празника Полагане дрехата на св. Богородица във Влахерна, като се акцентира върху връзката му с Успение Богородично. Според Синаксара на Великата църква в Константинопол, одеждата на Божията майка е преместена във византийската столица по време на управлението на император Лъв I Тракийец (около 460 г.). Трудно е да се определи дали става дума за одеждата, която Божията майка е носила преди смъртта си, или се имат предвид т.нар. погребални одежди или пелени, които останали в гроба и след неговото отваряне, при идването на св. апостол Тома, и които свидетелстват за това, че тялото го няма, т.е., че Девата е възкръснала с тяло. Ранните извори за празника, каквито са словото на Теодор Синкел от

617 г. и Теофилакт Симоката (580 – 636), стават основа за предаденото в Синаксара от Хв. празнувано събитие.

Второ слово на Успение Богородично от св. Йоан Дамаскин споменава за одеждата на пресвета Богородица като за погребална и я свързва с нейното успение и възкресение. През XIVв. същата идея представя и византийският хронист Никифор Калист.

Славянската химнографска традиция, представена от канона на празника, съставен от св. Климент Охридски, съдържа уникално свидетелство за връзката на двата празника – Полагане дрехата и пояса на пресвета Богородица и Успение Богородично. Охридският Чудотворец съставя канон за празника Полагане дрехата и пояса на пресвета Богородица, но прави множество препратки към празника Успение Богородично, като говори за възнесение на пресвета Богородица.

3.5.2. Празникът Полагане на честния пояс на пресвета Богородица (в Халкопатрия) е другият Богородичен празник, свързан с Успение Богородично. В древността той се е чествал заедно с Полагане дрехата на Божията майка във Влахерна. Посоченият празник има косвена връзка с апокрифния текст от Псевдо-Йосиф Ариматейски (L6). Този текст насочва към мисълта, че даването на пояса от Божията майка на св. апостол Тома е свидетелство за нейното възкресение.

Минелогият на император Василий II Багренородни (959 – 1025) потвърждава разказа на Евтимиевата история за придобиването на дрехата и пояса за Константинопол чрез царедворците Кандид и Галвий.

Синаксарът на Великата църква в Константинопол от X век съдържа сведения, които отразяват две предания относно пренасянето на свещената реликва. На първо място говори за това, че пренасянето от Йерусалим в Константинопол става по времето на император Аркадий и на второ място – че това е станало по времето на император Лъв I Тракиец. Синаксарът всъщност отразява две различни традиции относно поставянето на пояса на Божията майка в храма в Халкопатрия.

Химнографията на празника, според византийската традиция, отразява почитта към светия пояс като към символ не на възкресението на Божията майка, а на нейната святост, милост, нетление и чудодейна помощ.

Тропарът на празника Полагане пояса на пресвета Богородица е същият като този на Полагане ризата на пресвета Богородица. Богослужебната традиция отразява вярата на Църквата, че двете светини са заедно съхранявани и почитани. Празникът Полагане пояса на Божията майка е официално закрепен в църковния календар на датата 31 август при византийския император Мануил Комнин (1143 – 1180), заедно с празника Полагане ризата на Божията майка във Влахерна на датата 2 юли, което е поредното свидетелство за това, че през XII век Църквата е съхранявала и двете светини и че вярващият народ ги почитал като реликви, принадлежали на пресвета Богородица преди нейното славно успение.

3.6. Богородичният пост е важна част от подготовката за празника Успение Богородично. Проследени са свидетелствата относно неговата поява и установяване в църквата като един от четирите поста.

Изследвана е връзката на Богородичния пост и празника Успение Богородично с Преображенския пост и с празника Преображение Господне. Предложена е хипотеза за доминирането на Богородичния пост над Преображенския, и в този смисъл на Богородичния празник над Господския, което е необичайно за православната църковна традиция.

Заклучението обобщава постигнатите резултати и направените изводи. Важно значение за разрешаването на поставените задачи относно тезата на съчинението имат двете ръкописни химнографски традиции за празника: византийската и старобългарската.

Изследвани са ръкописи: византийски Sin. Gr. 631 и славянски Та. Те показват една различна, в сравнение със съвременната им употреба, подредба на химнографските текстове и говорят за завършването на основния химнографски корпус за празника през XII – XIII век. На базата на направеното изследване върху структурата, богослужебните устави (типичите), химнографските и омилетичните текстове на празника може да се стигне до извода, че неговата първоначална форма и структура е с оглед посланието за смъртта на Девата, но с развитието на празника неговите химнографски и омилетични текстове започват да предлагат на съзнанието на вярващия народ идеята за възкресението на Божията майка. Иконографията на празника засвидетелства, по своя характерен начин, казаното от химнографите и църковните проповедници на вярата. Въпреки че са правени паралели с апокрифните текстове и със словата на църковни автори, които не са свети отци на Църквата, акцентът е поставен преди всичко върху химнографските и светоотеческите текстове за празника. Изследването на споменатите ръкописи, освен че посочва различните разночетения, доказва тезата на дисертационното съчинение, че в химнографията на празника се възпява, макар и много рядко, възкресението на Божията майка. Празникът Успение Богородично е възпоменание на едно свещено събитие, което макар и случило се в миналото е част

от историята на Божия народ. Въпреки че е реално извършено в миналото, то става за нас настояще чрез богослужebните текстове и действия, които изразяват същността на празника. Свещените автори не са просто писатели и проповедници, а участници в събитието, на което и всички ние ставаме свидетели⁶². Цялата пълнота на Църквата участва в успението на Божията майка. Този празничен елемент е подчертан в химнографията и проповедите, но най-вече в иконописа на празника.

Свещените автори на химнографските и омилетичните текстове, както и иконописците предават на вярващите тайната на успението на Божията майка.

В ранните празнични химнографски и омилетични текстове, подкрепени от древните икони за Успение, не се акцентира върху възкресението, а върху успението на Девата; с развитието на празника обаче химнографите, проповедниците и иконописците като че ли искат да изразят мнението на Божия народ, че тайната на възкресението на Божията майка е съхранявана в недрата на Църквата. Химнографските и светоотеческите текстове, които говорят за нея, помагат да вникнем в този свещен момент, свързан с личността на Приснодевата – това е една тайна, в която не можем да проникнем докрай само по пътя на разума и изследването. Химнографията, словата на отците и иконописните сцени на празника Успение Богородично ни предлагат участие в тайната на смъртта и възкресението на Божията майка по пътя на вярата,

⁶²Ιωαννίδη, Ν.Η Ἐορτή τῶν Χριστουγεννῶν – Θεοφανείων. – In: Το Χριστιανικόν Εορτολόγιον. Αθήνα, 2007, σ. 169.

изразен чрез богослужебното последование на празнуваното събитие.

Последованията на опелото на пресвета Богородица, на молебните канони, на въздигането на Панагия, илюстрират развитието на празника. Всяко едно от изследваните последования, както и празниците Полагане дрехата на Божията майка във Влахерна и Полагане пояса на Божията майка в Халкопатрия, имат своите специфични особености, но са обединени от връзката им с празника Успение Богородично. Те имат изключително голямо значение за развитието на празника и за състоянието на съвременния богослужебен чин на Успение Богородично.

Всяко уподобяване на възкресението на Божията майка с това на Господ Иисус Христос е дълбоко погрешно. Смъртта на Божията майка и нейното възкресение са път към вечността, предвкушане на Царството, оживяване пред нас на примера за първата обожена в Христос твар. Това е смисълът и посланието на празника Успение Богородично.

Древната структура на празника отразява това послание на радостта, веселието и тържеството от смъртта на Приснодевата. Развитието на празника и свързаните с него последования и празници, особено според славянската традиция, разширяват посланието за успението на Божията майка с нейното възкресение. То остава тайна, „в която мъчно се прониква и с ангелски очи“⁶³.

⁶³ Акатист на пресвета Богородица, Икос 1. В Акатиста на пресвета Богородица се акцентира на величието на Божията майка, като негов апогей е възкресението на Приснодевата. „Радвай се, ти, която светло изобразя-

Св. Филотей Кокин през XIV век казва, че богоносните отци са проникнали в тази тайна на възкресението на Божията майка. „Те го видяха, казва той, и изживяха“, като възвестиха на цялото творение, на целия свят⁶⁴.

ваш възкресението“. Trypanis, A. Fourteen Early Byzantine Cantica. The Akathistos Hymn. Wien, 1968, p. 36.

⁶⁴Φιλοθέου Αγιωτάτου πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Ηγουμένου της Μέγιστης Λαύρας. Η Θεοτόκος Ομιλία εις τήν Κοίμησιν της Υπεραγίας Δεσποίνης Ημών Θεοτόκου, Αθήναι, 2007, σ. 76.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ НА ИЗТОЧНИЦИТЕ, ЦИТИРАНИ В АВТОРЕФЕРАТА

- Авксентий, архим. Литургика. Пловдив: Праксис, 2005.
- Авксентий, архим., Еортология. Пловдив: Праксис, 2007.
- Ακολουθία ιερά εις τήν Μετάστασιν τής Υπέραγιας Δεσποίνης Ημών Θεοτόκου καὶ Αειπαρθένου Μαρίας. Βενετία, 1836.
- Avner, R. The Initial Tradition of the Theotokos at the Kathisma: Earliest Celebrations and the Calendar. – In: Brubaker, L., M. Cunningham. The Cult of the Mother of God in Byzantium. Texts and Images. Aldershot: Ashgate Publishing, 2011.
- Вениамин, архиеп. Новая скрижаль или объяснение о церкви, о литургии, о всех службах и утварях церковных. М., 1999.
- Βεργώτη Η Θεομητορική λατρεία. – In: Πρακτικά Θεολογικού συνέδριου. Εις τιμήν τῆς Ὑπεραγίας Θεοτόκου καὶ αειπαρθένου Μαρίας. Θεσσαλονίκη, 1991.
- Germanus Constantinopolitanus. In Dormitionem II 1PG98.
- Дмитриевский, Д. Праздненства Гефсимании в честь Успения Богоматери, СПб, 1905; Дмитриевский, Д., О чине литании и празднике Успения Матери Божией во Святой Земле“ // ЖМП, 1979, №3.
- Εγκώμια τής Υπέραγιας Δεσποίνης Ημών Θεοτόκου καὶ Αειπαρθένου Μαρίας: Ὕμνοι τελετῶν καὶ λιτανειῶν τής ἐκκλησίας τῶν Ἱεροσολύμων, Ἱερου Κοινοῦ τοῦ Παναγίου Ταφού, 1986.
- Εγκώμια στὴν Κοίμηση τής Υπέραγιας Δεσποίνης Ημών Θεοτόκου καὶ Αειπαρθένου Μαρίας ὑπο Παντελεήμονος Λαμπαδάρου Μητροπολίτου Αντινός, Γιάννιτσα, 2009.

- Επιτάφιος ύμνος της Υπεραγίας Θεοτόκου ητοι Εγκώμια της Κοίμησέως αυτής. Έκδοσις Ι. Μονής Γηροκομείου, Πάτραι 1997.
- Hertling, L., E. Kirschbaum. Le catacombe romane e I loro martiri. Roma: Editrice Pontificia Universita Gregoriana, 1996.
- Jugie, M., La mort et l'assomption de la Sainte Vierge : etude historico-doctrinale. Citta del Vaticano, 1944.
- Φιλοθέου Αγιοτάτου πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Ηγουμένου της Μέγιστης Λαύρας. Η Θεοτόκος Ομιλία εις τήν Κοίμησιν της Υπεραγίας Δεσποίνης Ημῶν Θεοτόκου, Αθήναι, 2007
- Christ, W., P. Paranikas. Anthologia Graeca Carminum Christianorum. Leipzig, 1871.
- Ιωαννίδη, Ν. Η Έορτή τῶν Χριστουγεννων – Θεοφανείων. – In: Το Χριστιανικόν Εορτολόγιον. Αθήνα, 2007.
- Ιωάννου του Χρυσοστόμου. Εἰς τό ὄνομα τοῦ κοιμητηρίου 1 PG 49, 394.
- Липатова, С. Успение пресвятой Богородицы: иконография праздника в искусстве Византии и древней Руси. [Электронен ресурс, към 18.12.2023 г.] <http://www.pravoslavie.ru/jurnal/060826144424.htm>
- Миняя Август, Издательство Правило вери . М. , 1996
- Скабалланович, М., Толковый типикон. М.: Сретенский монастырь, 2004.
- S. Germanus Constantinopolitanus. In Dormitionem III PG 98, 372.

- Simeonis Thessalonicensis De Sacra Precatione PG 155, 661–668.
- Свети Климент Охридски. Слова и служби. С., 2008.
- Shoemaker, St., *Ancient Traditions of the Virgin Mary's Dormition and Assumption* (Oxford Early Christian Studies). Oxford, New York, 2002.
- Shalev-Hurvitz, V. *Holy Sites Encircled. The Early Byzantine Concentric Churches of Jerusalem*. New York, 2015.
- Tischendorf, K. *Apocalypses Apocryphae*. Leipzig: Herm. Mendelssohn, 1866.
- Типик или църковен устав (съставител Сливенски митрополит Никодим, Георги Попйонков) С. 1980.
- Trypanis, A. *Fourteen Early Byzantine Cantica. The Akathistos Hymn*. Wien, 1968.
- Testi mariani dell primo millenio. Padri e altri autori vizantini (VI – XI sec.) A cura di Gharib, G., Toniolo, E., Gambero, L., Di Nola, G., Citta Nuova Edetrice, Roma, 1989, vol. 2.
- Van Esbroeck, M. *Deux listes d'apôtres conservées en syriaque*. – In Lavenant, R. *Third Simposium Syriacum 1980, Orientalia Christiana Analecta*, 221. Roma 1983.
- Wenger, A., *L'Assomption de la T. S. Vierge dans la tradition Vyzantin du VI au X siècle*. Paris, 1955.

ПУБЛИКАЦИИ ПО ТЕМАТА НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД

Студии

1. Св. Августин Ипонски и неговите богословски възгледи във връзка с развитието на римокатолическата мариология. *Саборност нова серија*, Пожаревац, №8, 2014. с. 69 – 90; ISSN 1450-9148.
2. Христологичната теотокология в химнографията на св. Йоан Дамаскин. В: *Црквене студии* 11, Ниш, 2014, с. 101 – 123.

Статии

3. Христологичната теотокология на Богородичния акадист. В: *Црквене студии* 12, Ниш, 2015, с. 169 – 184.
Chilikov, St. Mariologia hristologica a Acatistului Maicii Domnului. *Martyria* 1 (XV) 2023, p. 21 – 35. Editura praxis a Arhiepiscopiei Ramnicului. ISSN 2501-1804; ISSN-L 2501-1804.
4. Чиликов, Ст., Учението за св. Дева Мария в христологията на св. Йоан Златоуст. *Саборност нова серија*, Пожаревац, №7, 2013. с. 69 – 84.
5. Богослужебният чин „Опело на пресвета Богородица“ като част от празника „Успение Богородично“. *Саборност нова серија*, Пожаревац, № 12, 2018; ISSN 1450-9148.

6. Някои аспекти на химнографските творби от св. Климент Охридски във връзка с празника „Успение Богородично“, В: Мисъл, слово, текст. Том 4. Изд. ИМН, Пловдив, 2016, с. 119 – 137. ISSN 2534-9694.
7. Наративи за празника „Успение Богородично“// В: Мисъл, слово, текст. Том 1. Изд. ИМН, Пловдив, 2016, с. 119 – 137. ISBN 978-945317-185-9.
8. Молебният канон към пресвета Богородица като част от подготвителния период за празника Успение Богородично В: Мисъл, слово, текст. Том 5. Изд. ИМН, Пловдив, 2016. ISSN 2534-9694.
9. История на празника „Успение Богородично“. В: Християнство и култура, 2017, 7, с. 78 – 87. ISSN 1311-9761

НАУЧНИ ПРИНОСИ НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД

- ◆ дисертационният труд е **първото** мащабно научно изследване относно Успението на Божията майка според православната богослужебна традиция (на базата на химнографията и словата на отците);
- ◆ очертава ново изследователско поле, което до момента е стояло извън обсега на интереса на българските и чуждестранни научни изследвания по темата. За пръв път е изследвана химнографията на празника, която доказва тезата на съчинението относно успението и вземането на Божията майка на небето;
- ◆ богословското съдържание на празника е изследвано, като са анализирани двата най-древни ръкописа според византийската и славянската традиция: Sin 631 и Та. Посочени са разночетенията и според други гръцки и старобългарски ръкописи спрямо използвания съвременен богослужебен текст с цел сравнителен анализ и вникване в същността на съдържанието на празника;
- ◆ направен е анализ на основните химнографски, омилетични и апокрифни текстове, които заедно с иконописта на празника доказват, че докато в първоначалния си вид той съдържа идеята само за Успение на Божията майка, то в неговото развитие се отправя послание за вземането ѝ с тяло на небето и неговото възкресение преди общото възкресение от мъртвите. Доказано е развитието на иконографския сюжет за празника на базата на химнографските и омилетичните текстове, посветени на Успение Богородично, а не на

основата на апокрифните текстове, които безспорно също имат влияние върху иконописния сюжет. Изведени са общите моменти между химнографските и омилетичните текстове с наративите на празника;

- ◆ във връзка с разглежданата тема са изследвани последования и празници, в които се съдържат богословски основания за аргументиране тезата на съчинението. Това са последованията: Въздигане на Панагия, Опело на Пресвета Богородица, Молебен канон към пресвета Богородица, както и празниците Полагане на пояса на пресвета Богородица и Полагане дрехата на пресвета Богородица. Чрез тях се откриват и нови научноизследователски полета;
- ◆ направен е съдържателен анализ на последованието Опело на пресвета Богородица, който показва, че с течение на времето и с развитието на празника се установява идеята за вземане с тяло на небето и възкресение на Божията майка. Посочена е опасността от изпадане в мариолатрия, като са анализирани идентичните места от чин „Опело на пресвета Богородица“ и „Опело Христово“, по чийто образец и подражание е съставено изследваното последование. Предложено е създаването на нова редакция на опелото на пресвета Богородица с цел неговата понататъшна богослужерна употреба от църквата;
- ◆ аргументирането на тезата на съчинението е свързано с анализ и изследване на химнографските текстове за празника. Това налага използването на нов методологичен модел въз основа на херменевтика на химнографските текстове;

- ◆ част от първа глава съдържа в себе си приносни моменти по-скоро от областта на „обогатяване на съществуващите знания“, отколкото „новост за науката“. По-конкретно това са: изследване на историята на празника, причините за установяването му, класифицирането на апокрифните и омилетичните текстове.

СЪДЪРЖАНИЕ НА АВТОРЕФЕРАТА

Увод.....	7
Обща характеристика на дисертационния труд.....	9
Предмет на изследването	9
Цел на изследването	10
Задачи на изследването	10
Кратко изложение на дисертационния труд.....	15
Библиография на източниците, цитирани в автореферата.....	55
Публикации по темата на дисертационния труд	58
Научни приноси на дисертационния труд.....	60

